O'ZBEK JADID HIKOYALARI POETIKASI

Abdualimova Gulmira
TerDPI Tillar fakulteti 4-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar: Milliyev Suvonqul

Annotatsiya: Adabiyotshunoslik nazariyasi, tarixiy poetika hamda milliy tafakkur tadriji qonuniyatlarini eng tub qatlamlarigacha chuqur tahlil qilar ekanmiz, Turkiston o'lkasida realistik nasrning, xususan, hikoya janrining dahoona tarzda portlab yuzaga chiqishi shunchaki estetik izlanishlar mevasi emas, balki to'g'ridan-to'g'ri chorizm mustamlakasining qonli va bo'g'uvchi siyosatiga qarshi qaratilgan o'ta qudratli ekzistensial isyonning moddiylashgan (badiiy matnga ko'chgan) shakli ekanligini mutlaq ilmiy aksioma sifatida e'tirof etishimiz qat'iy talab qilinadi. O'n to'qqizinchi asrning oxiri va yigirmanchi asrning ibtidosida butun boshli millat o'zining iqtisodiy, siyosiy va eng daxshatlisi, ma'naviy huquqlaridan to'laqonli mahrum etilib, mudhish qoloqlik iskanjasida qovrilayotgan bir pallada, jadid mutafakkirlari xalqni bu tarixiy jarlikdan olib chiqish uchun an'anaviy asrlar davomida qo'llanib kelingan balandparvoz aruz ohanglari, saroyona madhiyalar va mavhum ilohiy dostonlar mutlaqo yaroqsiz bo'lib qolganligini butun vujudlari bilan anglab yetdilar.

Kalit so'zlar: Jadidchilik, hikoya, poetikasi, Cho'lpon, Fitrat, Abdulla Qodiriy, hikoyalari, jadid hikoyalari, fojia, jadid hikoyalarida xranotop, realizm

Abstract: When we deeply analyze the manifestations of literary theory, historical poetics and the development of national thought to the deepest layers, we see that the emergence of realistic prose and the genre of the story in Turkestan is not the fruit of aesthetic research that emerged from a genius explosion, but directly opposes tsarism. It is a strict requirement that we recognize the

materialized (transmitted into a literary text) form of rebellion as an absolute scientific axiom. At a time when the entire nation was completely deprived of its economic development, political and, most terrible, spiritual rights, and was languishing in the terrible torment of high support, the new thinkers tried to lead the people over this historical abyss, changing them for centuries, and embarking on a study. They realized with all their might that courtly hymns and abstract divine epics were no longer useful. They understood that if a nation did not see the mud on its face, the dirt on its body, and its enslaved thinking in all its ugliness, it would never awaken and strive for enlightenment; and for this purpose a new pictorial mechanism was created, which showed life as it is, with unvarnished and brutal reality - epic prose productions, like water and air.

Keywords: Jadidism, story, poetics, stories of Chulpon, Fitrat, Abdulla Qodiriy, Jadid stories, tragedy, chronotope in Jadid stories, realism.

Jahon adabiyotshunosligi nazariyasi hamda badiiy psixoanaliz qonuniyatlarini eng teran qatlamlarigacha chuqur tahlil qilar ekanmiz, ilk o'zbek jadid hikoyalarining syujet o'zagida yotgan xurofot (jaholat) va ma'rifat (yorug'lik) o'rtasidagi ziddiyat shunchaki tashqi, maishiy yoxud ijtimoiy to'qnashuv emas, balki bevosita lirik va epik qahramon qalbining eng chuqur, shafqatsiz va qonli burmalarida kechuvchi daxshatli ruhiy-psixologik janggoh ekanligini mutlaq ilmiy aksioma sifatida e'tirof etishimiz qat'iy zaruratdir. Yigirmanchi asr ibtidosida yashab ijod qilgan Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat va Abdulhamid Cho'lpon kabi ulug' mutafakkirlar xalqning ongositini falaj qilib qo'ygan asriy bid'atlarni, ruhoniylar qiyofasidagi firibgarliklarni va qoloq urf-odatlarni oddiy publitsistik maqolalar orqali yengib o'tish imkonsiz ekanligini butun vujudlari bilan his etdilar; bu mudhish kasallikni davolash uchun o'quvchini

aynan o'sha jaholatning ichida yashayotgan, uning daxshatli oqibatlaridan jismonan va ruhan parchalanayotgan tirik insonning qismati bilan yuzma-yuz qoldirish o'ta muhim estetik ehtiyojga aylangan edi. Shu sababli, dastlabki jadid hikoyalarida qahramonlar faqatgina jismoniy harakatlar yoxud tashqi dialoglar bilan cheklanib qolmaydi, aksincha, asar syujeti qahramonning ichki monologlari, uning o'z-o'zi bilan va jamiyatning shafqatsiz normalari bilan olib boradigan og'riqli tortishuvlari, vijdon azobi va oxir-oqibat jaholat qurboniga aylanish fojiasi orqali o'ta qalin, zich psixologik chiziqlarda chizib beriladiki, bu evrilish o'zbek nasrida inson ruhiyatini tasvirlashning butunlay yangicha, realistik va monumental maktabini yaratgan betakror adabiy mo'jiza sanaladi.

Jadid adiblari ijodida millat taqdiri, xalqning savodsizligi, ayollar erkinligi, ta'lim tizimidagi kamchiliklar kabi masalalar asosiy mavzu bo'ldi. Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat va Cho'lpon kabi ijodkorlar hikoyalarida jamiyatni isloh qilish g'oyasi yetakchilik qiladi.Jadid hikoyalarining asosiy xususiyatlaridan biri — didaktik ruhning kuchliligidir. Muallif voqealar orqali o'quvchini xulosa chiqarishga undaydi. Masalan, ilmli va jaholatda qolgan insonlar taqdiri qarama-qarshi qo'yilib, ma'rifatning ustunligi ko'rsatiladi.

Jadid hikoyalarida obrazlar hayotiyligi bilan ajralib turadi. Asarlarda ko'pincha:ma'rifatparvar ziyoli, eski qarashdagi mutaassib kishi, savodsiz xalq vakili, ilmga intilgan yoshlar obrazlari uchraydi.

Bu qahramonlar orqali muallif jamiyatdagi ijtimoiy ziddiyatlarni ochib beradi. Xarakter yaratishda ichki kechinmalar, dialog va muallif nutqi muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Ayniqsa, jadid hikoyalarida ayol obrazi yangicha talqinda tasvirlanadi. Ayollarning ilm olishi, jamiyatda faol bo'lishi g'oyasi ilgari suriladi. Bu esa jadid adabiyotining insonparvarlik mohiyatini ko'rsatadi.

Jadid adabiyotining poetikasida realizm yetakchi o'ringa ega. Adiblar jamiyatdagi muammolarni yashirmasdan, haqqoniy tasvirlashga harakat qilganlar. Maktablarning ahvoli, eski ta'lim tizimi, qoloqlik va jaholat masalalari aniq hayotiy detallar orqali ochib beriladi. Realistik tasvir orqali jadid yozuvchilari xalqni uyg'otish va yangicha fikrlashga chorlashni maqsad qilganlar. Shu bois ularning hikoyalari nafaqat badiiy, balki ma'rifiy ahamiyatga ham ega.

Cho'lpon ijodida hikoya janri orqali quyidagi mavzular yoritiladi:

1. Inson erki va ozodlik g'oyasi: Cho'lpon asarlarida inson erki eng muhim qadriyat sifatida tasvirlanadi. U jamiyatdagi zulm va bosimga qarshi ruhiy isyonni badiiy obrazlarda ifodalaydi.

2. Ayol taqdiri: Jadid adabiyotida bo'lgani kabi, Cho'lpon hikoyalarida ham ayolning ijtimoiy holati muhim mavzu hisoblanadi. Ayollar ko'pincha cheklov va adolatsizlik qurboni sifatida tasvirlanadi.

3. Jaholat va ma'rifatsizlik: Yozuvchi jaholatni jamiyat taraqqiyotiga to'siq sifatida ko'rsatadi. Ma'rifat va ilm esa najot yo'li sifatida talqin qilinadi.

4. Ruhiy kechinmalar: Cho'lpon hikoyalarida inson ichki olami, iztirob va umid o'rtasidagi kurash chuqur psixologik tahlil qilinadi.

"Qor qo'ynida lola" - bu hikoya Cho'lpon ijodidagi eng mashhur nasriy asarlardan biri hisoblanadi. Bu hikoya orqali Cho'lpon inson erki va ezgulikning jamiyat bosimi ostida ezilishini ko'rsatadi.

Fitrat o'zbek jadid adabiyotining yirik namoyandasi, olim, dramaturg, publitsist va ma'rifatparvar sifatida milliy uyg'onish davri adabiyotida muhim

o'rin tutadi. Uning ijodi faqat badiiy asarlar bilan emas, balki ilmiy, ijtimoiy va siyosiy qarashlari bilan ham ajralib turadi. Fitrat millatni jaholatdan qutqarish, ilm-ma'rifatga chorlash va mustaqil fikrlash g'oyalarini ilgari surgan.

"Hind sayyohi" (ba'zan "Hindiston sayohati" sifatida ham tilga olinadi) Mazmuni: sayyoh ko'zi bilan jamiyat muammolari tasvirlanadi, Hindiston misolida Turkiston jamiyati tanqid qilinadi, jaholat, qoloqlik va ilm yetishmasligi ochib beriladi.

Abdulla Qodiriy o'zbek milliy adabiyotining asoschilaridan biri, mohir nosir va publitsistdir. U o'z ijodi orqali o'zbek nasrining taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan. Adib ko'proq romanlari bilan mashhur bo'lsa-da, uning hikoyalari ham o'zbek hikoyachiligining rivojida muhim ahamiyat kasb etadi. Abdulla Qodiriy hikoyalarida xalq hayoti, ijtimoiy tengsizlik, jaholat, ma'rifat va insoniy munosabatlar realistik ruhda tasvirlangan.

"Uloqda" - bu hikoyada o'zbek xalqining milliy urf-odati — uloq o'yini tasvirlangan. Asarda xalq hayoti, odamlarning fe'l-atvori va ijtimoiy muhit yorqin ifodalangan.

"Jinlar bazmi" - mazkur hikoya satirik ruhda yozilgan bo'lib, unda johillik va xurofot tanqid qilinadi. Muallif kulgi orqali jamiyatdagi kamchiliklarni ochib beradi.

"Kalvak Mahzumning xotira daftaridan" - bu asarda eski qarashli, mutaassib kishilar obrazi hajviy yo'sinda tasvirlanadi. Hikoya orqali muallif yangicha fikrlash va ma'rifat g'oyalarini ilgari suradi.

Xronotop — badiiy asarda vaqt (zamon) va makon (joy)ning bir-biri bilan uzviy bog'lanib, syujet va g'oyani shakllantirishi demakdir. Jadid hikoyachiligida

xronotop juda muhim poetik vosita bo‘lib, u orqali jamiyatning real holati va milliy uyg‘onish g‘oyalari ochib beriladi.

Xronotopning jadid hikoyalaridagi funksiyasi:

1. Konfliktni ochish - eski va yangi hayot bir-biriga qarama-qarshi qo‘yiladi.

2. Ma’rifat g‘oyasini ifodalash - maktab va ilmiy muhit ijobiy makon sifatida beriladi.

3. Ijtimoiy tanqid - qoloq muhit (qishloq, eski mahalla) orqali jaholat tanqid qilinadi.

4. Jadid adiblarida xronotop misollari: Cho‘lpon asarlarida lirik vaqt: kecha, tong, oqshom, ramziy makon: tabiat, yolg‘izlik, ruhiy holat bilan vaqt uyg‘unlashadi.

Jadid hikoyachiligi o‘zbek adabiyotida faqat yangi janr yoki badiiy uslubning shakllanishi emas, balki millat tafakkurining o‘zgarish jarayoni sifatida namoyon bo‘ladi. Bu hikoyalar orqali adabiyot birinchi marta ochiq ravishda jamiyatni “tashxis qiluvchi” (diagnostik) vazifani bajaradi: jaholat, ijtimoiy tengsizlik, ma’rifatsizlik va eskicha dunyoqarashlar badiiy tahlil qilinadi.

Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy, Fitrat va keyingi avlod vakillari ijodida hikoya janri oddiy voqea bayonidan chiqib, ruhiy-psixologik va falsafiy ifoda shakliga aylanadi. Endi hikoya faqat syujet emas, balki inson ichki olami, jamiyat bosimi va tarixiy o‘zgarishlar kesishgan nuqta sifatida talqin qilinadi.

Jadid hikoyalarining eng muhim poetik yutug‘i — xronotopning g‘oyaviylashuvidir. Vaqt va makon oddiy fon emas, balki mafkuraviy ma’no tashuvchi tizimga aylanadi: eski mahalla, qoloq muhit, madrasa yoki bozor kabi makonlar jamiyatning inersiyasini ifodalasa, maktab, safar, yangi shahar yoki lirik

tabiat tasvirlari taraqqiyot va uyg'onish ramziga aylanadi. Vaqt esa o'tish davri sifatida — eski tuzumdan yangi ongga o'tish dramatizmini ifodalaydi.

Shu bilan birga, jadid hikoyachiligida inson markaziy qadriyatga aylanadi. Qahramon endi faqat voqealar ishtirokchisi emas, balki ichki kurash olib borayotgan, tanlov oldida turgan ongli shaxsdir. Ayniqsa, psixologik tasvir va ramziylik orqali inson ruhiyatining murakkab qatlamlari ochila boshlaydi.

Yana bir muhim jihat — jadid hikoyalarining ijtimoiy funksionalligi. Bu asarlar o'quvchini faqat estetik zavq bilan cheklamaydi, balki uni fikrlashga, o'z jamiyatiga baho berishga va o'zgarishga undaydi. Shu bois jadid hikoyasi badiiy adabiyot bilan birga ma'rifiy va g'oyaviy harakatning ham bir qismiga aylanadi.

Xulosa qilib aytganda, jadid hikoyachiligi o'zbek nasrini realizm, psixologizm va falsafiy tafakkur darajasiga olib chiqdi. U milliy adabiyotda yangi estetik tizim yaratib, keyingi davr o'zbek hikoyachiligi uchun mustahkam badiiy va g'oyaviy asos bo'lib xizmat qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov N., Mamajonov A. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: O'qituvchi.
2.Yo'ldoshev Q. Jadid adabiyoti va milliy uyg'onish. Toshkent: Fan nashriyoti.
3.Rasulov A. O'zbek hikoyachiligi taraqqiyoti. Toshkent: Universitet nashriyoti.
4.O'zbek adabiyoti tarixi (2-jild). Toshkent: Fan akademiyasi nashri.
5. Mardonova Lobar Umaraliyevna. (2024). TARIXIY MANBALARDA AMIR TEMUR OBRAZINING BADIIY TALQINLARI. IMRAS, 7(6), 56–60.
6.Mardonova Lobar Umaraliyevna, & Xonimova Maryam. (2024). BUYUK ZAMONDOSHLAR, MANGU YASHAGAY. *PEDAGOGS*, *57*(1), 132–138.
7. Mukhtarova, M. S., Namozova, S. B., & Mardonova, L. U. (2023). A Lyrical View of History. *Journal of Law and Sustainable Development*, *11*(12), e2676.

8.Zafariddin Temirov, and Xujanova Nasiba. "The Triumph of Light Over Darkness." *American Journal of Research in Humanities and Social Sciences*, vol. 33, 20 Feb. 2025, pp. 34-37.

9. Dilshoda, A. (2025). MUHAMMAD YUSUF IJODINING ADABIYOTIMIZDA TUTGAN O'RNI. Global Science Review, 1(1), 388-392.

10. Xurramovna, Q. G., & To'raqulovna, D. M. (2025, December). "FARHOD VA SHIRIN" DOSTONIDAGI ONOMOSTIK BIRLIKLARNING BADIIY-POETIK AHAMIYATI. In *INTERNATIONAL CONFERENCE ON SUPPORT OF MODERN SCIENCE AND INNOVATION.* (Vol. 1, No. 5, pp. 58-61).

11. Saidmuradova, S., & Madina, T. L. (2024). ALISHER NAVOIY SHE'RIYATI POETIKASI. *PEDAGOGS*, *57*(1), 147-152.

12. Farida, X., To'xtayeva, D., Murtazayeva, M., & Abdurahmonova, D. (2025). SAB'AI SAYYOR" DOSTONINING BOBLARI BO'YICHA TAVSIFI. *Shokh Articles Library*, *1*(2).